

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۷/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۸

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود

سال هفتم، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۹۲

بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران

رضا جعفری هرنندی^۱

حسن نجفی^۲

چکیده

ضرورت شکل‌گیری فرهنگ دینی زمینه‌ساز ظهور و تربیت منتظران واقعی حضرت ولی عصر^ع ذهن را به سوی، نظام آموزش عمومی - که از جمله مهم‌ترین و اصلی‌ترین نهادهای تربیتی جامعه است - رهنمون می‌سازد. هدف پژوهش حاضر، بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران است. روش پژوهش، توصیفی و از نوع تحلیل محتوا بوده و رویکرد آن کاربردی است. جامعه آماری این نوشتار، کتاب‌های درسی دوره متوسطه است که در سال ۱۳۹۲ چاپ شده و چهار عنوان دین و زندگی، ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی و تاریخ انقلاب اسلامی با ۱۰ جلد به صورت هدفمند در نمونه قرار گرفته‌اند. ابزار اندازه‌گیری، چک‌لیست تحلیل محتوای محقق بوده و نتایج پژوهش با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند. عمده‌ترین نتایج، بیانگر آن است که: ۱. در مجموع ۲۵۵۱ بار به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت توجه شده که میزان آن در کتاب‌های دین و زندگی، ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی و تاریخ انقلاب اسلامی دوره متوسطه، به ترتیب ۱۲۴۹، ۷۸۵، ۳۲۵ و ۱۹۲ مرتبه است؛ ۲. به محورها و مؤلفه‌های مهدویت در هر یک از کتاب‌ها به میزان متفاوتی توجه شده است؛ ۳. در بین کتاب‌های بررسی شده، کتاب دین و زندگی اول متوسطه با ۳۴۵ مورد یا ۱۳/۵ درصد، بیشترین

۱. استادیار دانشگاه قم.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات برنامه درسی دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول) (hnajafi@yahoo.com)

توجه و کتاب ادبیات فارسی دوم متوسطه با ۱۷۰ مورد یا ۶/۷ درصد، کمترین توجه را به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته‌اند.

واژگان کلیدی

مهدویت، تحلیل محتوا، برنامه درسی، دوره متوسطه.

مقدمه

مقاصد و آرمان‌های یک جامعه بیانگر میزان بالندگی آن جامعه هستند و هر اندازه که متکی بر ارزش‌های والای الهی و انسانی بوده و افق وسیع‌تری را پیش روی داشته باشند، راه وصول به قله‌های کمال و سعادت را هموارتر خواهند ساخت. امت اسلام و علی‌الخصوص جهان تشیع به دلیل توان بالایی که معارف انسان‌ساز الهی در اختیار آن قرار داده است، ظرفیت گسترده‌ای در رسیدن به جامعه‌ای آرمانی و ایده‌آل دارد (توانا و مولوی‌نسب، ۱۳۹۱: ۶۲). مهدویت به عنوان مدینه فاضله اسلامی و ظهور منجی موعود، تدبیری الهی است تا آمال و آرزوهای بشر در طول قرن‌ها تحقق یابد. تحقق چنین عصری مستلزم آماده بودن زمینه‌ها و شرایط لازم است (حسینیان، ۱۳۸۶: ۴۴). از جمله شرایط زمینه‌سازی ظهور و تغییر نگرش‌های افراد جامعه به سمت آمادگی برای حضور حجت خدا، اهتمام به رشد، توسعه و ارتقای شخصیت انسان‌ها و پرورش کمالات انسانی است که در پرتو تعلیم و تربیت امکان‌پذیر است (موسوی، ۱۳۸۸: ۹۰). تعلیم و تربیتی که در گذشته‌ای نه‌چندان دور، در محیط خانواده صورت می‌پذیرفت؛ در این میان باورهای دینی والدین، انجام فرایض و آداب آیینی از سوی آنان و الزاماتی که در این خصوص بر فرزندان وارد می‌ساختند بیشترین سهم را در انتقال آموزه‌های دینی به نسل‌های بعدی داشت؛ طبیعی است که تعلیم و تربیت دینی در فضایی این‌گونه بیش از آن‌که مبتنی بر روش و محتوای اقل‌کننده باشد تکیه بر نقش‌پذیری و الگوگیری فرزندان از والدین دارد که در عین اهمیت بی‌بدیلی که این مسئله دارد در صورت عدم توفیق در فرایند الگوسازی و الگوپذیری، مرجع جایگزینی و یا تقویت‌کننده‌ای در این امر مورد انتظار نخواهد بود. اما با گذشت زمان و پیچیده‌تر شدن مشکلات زندگی، والدین بخش عمده‌ای از مسئولیت آموزشی و تربیتی خود، به‌ویژه آموزش مذهبی را به نهادهای رسمی آموزشی محول کردند (دادستان، ۱۳۸۷: ۲۳۱).

از مهم‌ترین و پرکاربردترین ابزارها و رسانه‌های آموزشی که نظام‌های تربیتی متمرکز، همچون کشور ایران از آن‌ها برای پرورش انسان‌های مطلوب بهره می‌جویند، می‌توان به کتاب درسی و محتوای آن اشاره نمود که سند مکتوب و مدون تعلیم و تربیت محسوب

می‌شود و فعالیت‌ها و تجارب یادگیرندگان، بر محور آن سازماندهی می‌گردد (دیبایی صابرو همکاران، ۱۳۸۹: ۳۰).

نقش کتاب درسی فراهم کردن امکانات و شرایط مناسب برای ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار دانش‌آموزان از طریق فرآیند یاددهی-یادگیری است. از این نظر، محتوای برنامه درسی به جهت نقشی که در تحقق اهداف ایفا می‌کند، از اهمیت خاصی برخوردار است. البته تحلیل و بررسی این محتوا برای برنامه‌ریزی، تدوین، تغییر و روزآمد کردن نظام آموزشی، اهمیتی مضاعف دارد. این تحلیل به دست‌اندرکاران و مؤلفان کتاب‌های درسی کمک می‌کند تا در هنگام تدوین، گزینش و انتخاب محتوای کتاب‌های درسی دقت بیشتر نموده تا ضمن تسهیل یادگیری، زمینه پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان را فراهم آورند. در حقیقت تحلیل محتوا کمک می‌کند تا مفاهیم، اصول، نگرش‌ها، باورها و کلیه اجزای مطرح شده در قالب درس‌های کتاب، مورد بررسی علمی قرار گیرد و با هدف‌های برنامه درسی،^۱ مقایسه و ارزشیابی^۲ شود (یارمحمدیان، ۱۳۹۰: ۱۴۹؛ نیکلس، ۱۳۸۱: ۶۲).

در بررسی پیشینه پژوهش مشخص شد؛ پژوهش‌های فراوانی به این موضوع پرداخته‌اند. اما به عنوان شاهد به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. نتایج پژوهش جعفری هرندی (۱۳۹۱) با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت» حاکی از آن است که در مجموع ۶۰۷ مرتبه به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت توجه شده است که میزان آن در کتاب‌های بخوانیم (فارسی)، هدیه‌های آسمانی و تعلیمات اجتماعی به ترتیب ۲۶۳، ۲۵۲ و ۹۲ مرتبه بوده است. جعفری هرندی، و همکاران در پژوهشی مشخص کردند که اختلاف مشاهده شده بین میانگین مؤلفه‌های مرتبط با مهدویت در دو دوره قبل از انقلاب اسلامی (۱۹/۳۶) و بعد از انقلاب اسلامی (۲۶/۶۴) در سطح ($p < 0.05$) معنادار است. یافته‌های مرزوقی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس»، نشانگر آن است که توجه نظام‌مند و برنامه‌ریزی شده‌ای در حوزه هدف‌گذاری و تدوین محتوا جهت ترویج تفکر مهدویت، در منابع درسی دوره ابتدایی وجود ندارد. شفیعی سروستانی (۱۳۸۷) در مقاله خود با عنوان «رویکردهای افراطی و تفریطی در حوزه مهدویت»، به تبیین رویکردهای موجود نسبت به مسئله مهدویت در قبل و بعد از انقلاب پرداخته است. در این پژوهش، شاخصه‌های رویکرد مهدوی در دوران پیش و پس از

1. Curriculum
 2. Evaluation
 3. Audrey & Howard nicholls

پیروزی انقلاب اسلامی در ایران کاملاً با یکدیگر متفاوت دانسته شده است. حاتمی (۱۳۸۶) به ارائه پژوهشی با هدف «تبیین ارزش‌های مهدوی و ارائه راهکارهایی جهت رشد و توسعه آن‌ها در زندگی فردی و اجتماعی» پرداخته و با برشمردن اهمیت همسویی خانه و مدرسه در انتقال ارزش‌ها، اصول لازم برای ایجاد و رشد ارزش‌های مهدوی را تبیین می‌نماید. صالحی (۱۳۸۶) در پژوهشی با عنوان «مهدویت و اصول نظام تربیتی اسلام» اهداف نظام تربیتی مهدویت را بر اساس آیات و روایات به چهار بخش کلی اهداف تربیتی مهدویت در وظایف انسان نسبت به خداوند، خویشتن، دیگران و طبیعت دسته‌بندی نموده است. گودرزی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی رابطه آموزه‌های مهدویت و تعلیم و تربیت اسلامی»، اثرگذاری مؤلفه‌ها و آموزه‌های مهدویت را بر تعلیم و تربیت اسلامی را مورد بررسی قرار داده است. مهرمحمدی و صمدی (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان «بازنگری در الگوی آموزش دینی جوانان و نوجوانان در دوره تحصیلی متوسطه» به ارائه الگویی برای آموزش دینی جوانان و نوجوانان دوره متوسطه تحصیلی پرداخته‌اند. حسن زاده (۱۳۸۲) در مقاله خود به نقش و کارکرد نهادهای آموزشی در انتقال ارزش‌های اجتماعی - فرهنگی پرداخته و معتقد است که نهادهای آموزشی هر کشور در انتقال ارزش‌ها، سنت‌ها و هنجارهای اجتماعی نقش مهمی داشته و منعکس‌کننده ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی - اجتماعی آن جامعه محسوب می‌شود. روزنانی (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان «اسلامی کردن برنامه آموزشی و تحصیلی»، تلاش نموده است که مشکلات موجود برنامه‌ریزی در نظام آموزشی کشورهای اسلامی را مورد بررسی قرار دهد، نتایج پژوهش نشان داد که محتوای برنامه درسی، یعنی رشته‌ها یا موضوعات ارائه شده در نهادهای آموزشی اسلامی، از سطح ابتدایی گرفته تا سطح متوسطه، به‌ویژه در علوم اکتسابی عاریت گرفته از دیدگاه غیر دینی غربی است؛ بنابراین، دانش آموخته شده عاری از ارزش‌های مذهبی است؛ حتی اگر چنین هم نباشد، مملو از ارزش‌های ناسازگار با عقاید و ارزش‌های دینی است. یافته‌های آیزنر^۱ (۱۹۹۴) و شوفیلد^۲ (۱۹۸۹)، به نقل از مرزوقی، (۱۳۸۷) بر این نکته اشاره دارد که مدارس باید با تدوین برنامه درسی به پرورش و رشد باورها، نگرش‌ها و رفتارهایی بپردازد که نسل‌نورا قادر سازد تا جامعه‌ای بهتر ایجاد کنند. که اساس خود را در دوران تحصیل کسب می‌کنند. همچنین پژوهش‌های دیگری نیز مانند میدگلی و اندرمان^۳ (۲۰۰۳)، نیمی و جون^۴ (۱۹۹۳) و ریبا^۱ (۱۹۹۷) نشان می‌دهند که آموزش ارزش‌ها از طریق درس‌های مختلف،

1. Eisner
2. Schofield
3. Midgley & Anderman
4. Niemei & Junn

بسیار موثر است.

با توجه به نقش محوری نظام آموزش و پرورش در تعیین اهداف، طراحی و تدوین محتواها و اجرای آموزش‌های «مهدویت» و نیز لزوم انتقال ارزش‌های موجود در آن به دانش‌آموزان و نیز آسیب‌های موجود در این زمینه، برآنیم تا در این پژوهش به بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران بپردازیم و جایگاه و وضعیت آن را توصیف نماییم.

روش پژوهش

با توجه به تحلیل کمی، عینی و نظام‌دار کتاب‌های درسی در زمینه توجه به مباحث سبک زندگی اسلامی و همچنین ابزار مورد استفاده، روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا بوده است. کرلینجر تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است (به نقل از بیابانگرد، ۱۳۸۴: ۳۹۰). واحد ثبت در این تحقیق، مضمون است. واحد ثبت به بخش معنادار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود و روش شمارش نیز فراوانی است. مقوله‌بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای است، یعنی طبقات (مقوله‌ها) قبل از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند (نوریان، ۱۳۸۷: ۶۵).

جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش، شامل کتاب‌های درسی مشترک دوره متوسطه چاپ سال ۱۳۹۲ است. نمونه پژوهش، شامل کتاب‌های درسی «دین و زندگی»، «ادبیات فارسی»، «مطالعات اجتماعی» و «تاریخ انقلاب اسلامی» در ۱۰ جلد هستند. این کتاب‌ها با توجه به ماهیت موضوع پژوهش انتخاب گردیده و لذا نمونه‌گیری به روش هدفمند صورت گرفته است. موضوع این کتاب‌ها گونه‌ای است که انتظار می‌رود به موضوع پژوهش پرداخته باشند.

ابزار اندازه‌گیری

ابزار گردآوری داده‌ها، چک‌لیست تحلیل محتوای کتاب‌های درسی محقق ساخته بوده که به منظور ساخت آن، ابتدا نتایج پژوهش‌های پیشین درباره مهدویت و همچنین متون مطرح و موجود درباره مهدویت همچون جلد ۱۳ بحارالانوار (مجلسی، ۱۴۰۳)،

چهره‌های درخشان چهارده معصوم (حسینی دشتی، ۱۳۸۴)، الغیبة (نعمانی، ۱۳۷۶)، میزان الحکمة (محمدی ری شهری، ۱۳۷۹) / احتجاج (طبرسی، ۱۴۱۳) و جلد اول کمال الدین (صدوق، ۱۳۸۰) به منظور دستیابی به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با موضوع مطالعه و بررسی شده که نتایج این بررسی با پنج محور و ۵۶ مؤلفه مفهومی در جدول شماره یک آورده شده است.

جدول ۱. طبقه‌بندی محورها و مؤلفه‌های مرتبط با مهدویت

مؤلفه‌های مفهومی	محورها
مهدی، قائم، یوسف، حجة بن الحسن، گل نرگس، محمد، امام زمان، بقیة الله، ولی عصر.	۱. اسامی و القاب
پرهیزکاری، اقامه قسط، عزت بخشی، هدایت، رهبری، حکومت اسلامی، راز و نیاز، نابود کننده شرک، برخورد نیکو، خویشتن داری، بیان جامع.	۲. ویژگی‌های فردی
آزمایش مردم، تأدیب مردم، امید به آینده، شوق به عدالت، صبر، انتظار دیدار، بصیرت دینی، وحدت، خودسازی، توکل، دعای فرج، خواندن نماز، قرائت قرآن، زیارت عاشورا، اخلاص در عمل، کمک به مردم، توجه به والدین، یاری مستضعفان.	۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)
خروج سفیانی، خروج دجال، قتل نفس زکیه، حزن، ترس، آشکار شدن گناهان، ۳۱۳ نفر، بیعت، رجعت، یاران جوان، وفادار، صیانت از جان امام.	۴. عصر ظهور
گسترش عدالت، گسترش معنویت، مبارزه با بدعت‌ها، تشکیل حکومت جهانی واحد، عدم کاهش بنیه امام، احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر.	۵. عصر بعد از ظهور (عصر حکومت)

به منظور اطمینان از وجود روایی^۱، محورها و مؤلفه‌های مفهومی استخراجی اولیه در اختیار گروهی از صاحب نظران برنامه درسی و متخصصان حوزه مهدویت گذارده شد و از آن‌ها خواسته شد محورها و مؤلفه‌های مفهومی را به لحاظ درجه تناسب با مفاهیم مرتبط با ابعاد سیمای مهدویت در حوزه برنامه درسی در طیفی از یک تا پنج ارزش گذاری کنند. ماحصل بررسی نتایج ارزش گذاری‌های آنان تأیید محور و مؤلفه‌های مفهومی دسته‌بندی شده در محورها با ارزش میانگین ۴/۴ از ۵ بوده است. به علاوه در فرایند ساخت ابزار، جهت اطمینان از وجود روایی صوری و محتوایی ابزار، چک لیست تهیه شده اولیه، مجدداً توسط صاحب نظران و متخصصان مذکور، مورد بررسی قرار گرفته و پس از اعمال نظرات اصلاحی آن‌ها فرم نهایی ابزار در طیفی از یک تا پنج ارزش گذاری شد که این بار نیز، ارزش میانگین ۴/۶ از ۵ را به دست آورد.

1. validity

جهت تأمین پایایی^۱ ابزار از تکنیک اجرای مجدد استفاده شده است. بدین صورت که فرم نهایی تهیه شده به طور هم‌زمان و مجزا در اختیار تحلیل‌گر محتوای متخصص دیگری نیز، قرار داده شد، که به طور مجزا چند درس از برخی کتاب‌ها را تحلیل نمایند. ضریب همبستگی داده‌های حاصل از تحلیل‌های انجام شده هم‌زمان توسط پژوهشگر اصلی و متخصص مذکور، مورد محاسبه قرار گرفت که نتیجه حاصله مبین ضریب همبستگی ۰/۸۷ بوده است.

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

با توجه به روش انجام پژوهش و همچنین روش نمونه‌گیری هدفمند، تحلیل آماری داده‌های پژوهش در سطح توصیفی انجام شده و در این ارتباط از شاخص‌های گرایش مرکزی و پراکندگی چون؛ فراوانی، درصد، میانگین، رتبه‌بندی و جداول و نمودارهای توصیفی استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت، نتایج بررسی سؤال‌های پژوهش به تفکیک در پنج قسمت تشریح شده است:

نتایج سؤال اول پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به محورها و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است؟

بر اساس نتایج جدول‌های شماره دو، سه و چهار و نمودارهای شماره یک، دو و سه: مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه ۱۲۴۹ مورد است که برابر با ۴۹ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه احیای امر به معروف و نهی از منکر با ۷ درصد شده و به تعداد زیادی از مؤلفه‌ها اصلاً توجه نشده است. در بین محورهای مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به محور؛ ویژگی‌های فردی با ۳/۳۶ درصد است و به محور؛ اسامی و القاب با ۱/۲ درصد به میزان کمتری توجه شده است. در بین پایه‌های چهارگانه، پایه اول با ۳۴۵ فراوانی رتبه اول، پایه چهارم با ۳۴۳ فراوانی رتبه دوم، پایه دوم با ۲۹۵ فراوانی رتبه سوم و پایه سوم با ۲۶۶ فراوانی رتبه چهارم را کسب کرده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل

1. reliability

۴۹۱۲ واحد شمارش شده ۱۲۴۹ فراوانی یا ۲۵/۴ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند که در پایه اول از تعداد کل ۱۰۹۵ واحد ۳۴۵ فراوانی یا ۳۱/۵ درصد، در پایه دوم از تعداد کل ۱۱۴۵ واحد ۲۹۵ فراوانی یا ۲۵/۸ درصد، در پایه سوم از تعداد کل ۱۴۱۵ واحد ۲۶۶ فراوانی یا ۱۸/۸ درصد و در پایه چهارم از تعداد کل ۱۲۵۷ واحد ۳۴۳ فراوانی یا ۲۷/۳ درصد به مفاهیم و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است.

جدول ۲. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به تفکیک محور، مؤلفه و پایه

محور	مؤلفه‌ها	اول دبیرستان		دوم دبیرستان		سوم دبیرستان		چهارم دبیرستان		مجموع	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱. اسامی و القاب	مهدی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۴
	قائم	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۱
	یوسف	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	حجة بن الحسن	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۲
	گل نرگس	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	محمد	۲	۰/۶	۳	۱	۴	۱/۵	۱	۰/۳	۱۰	۰/۸
	امام زمان	۰	۰	۲	۰/۷	۲	۰/۸	۱	۰/۳	۵	۰/۴
	بقیة الله	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	ولی عصر	۱	۰/۳	۰	۰	۰	۰	۲	۰/۶	۳	۰/۲
	پرهیزگاری	۱۳	۳/۸	۵	۱/۷	۶	۲/۳	۸	۲/۳	۳۲	۲/۶
۲. ویژگی‌های فردی	اقامه قسط	۸	۲/۳	۹	۳/۱	۷	۲/۶	۱۲	۳/۵	۳۶	۲/۹
	عزت‌بخشی	۱۳	۳/۸	۱۰	۳/۴	۲۷	۱۰/۲	۸	۲/۳	۵۸	۴/۶
	هدایت	۱۸	۵/۲	۹	۳/۱	۱۵	۵/۶	۱۲	۳/۵	۵۴	۴/۳
	رهبری	۶	۱/۷	۸	۲/۷	۱۴	۵/۳	۵	۱/۵	۳۳	۲/۶
	حکومت اسلامی	۹	۲/۶	۷	۴/۲	۱۰	۳/۸	۱۷	۵	۴۳	۳/۴
	رازو نیاز	۱۹	۵/۵	۱۵	۵/۱	۹	۳/۴	۷	۲	۵۰	۴
	نابودکننده شرک	۱۱	۳/۲	۶	۲	۵	۱/۹	۱۴	۴/۱	۳۶	۲/۹
	برخورد نیکو	۱۶	۴/۶	۵	۱/۷	۱۲	۴/۵	۱۰	۲/۹	۴۳	۳/۴
	خویشتن‌داری	۱۴	۴/۱	۶	۲	۸	۳	۷	۲	۳۵	۲/۸
	بیان جامع	۸	۲/۳	۱۳	۴/۴	۷	۲/۶	۶	۱/۷	۳۴	۲/۷

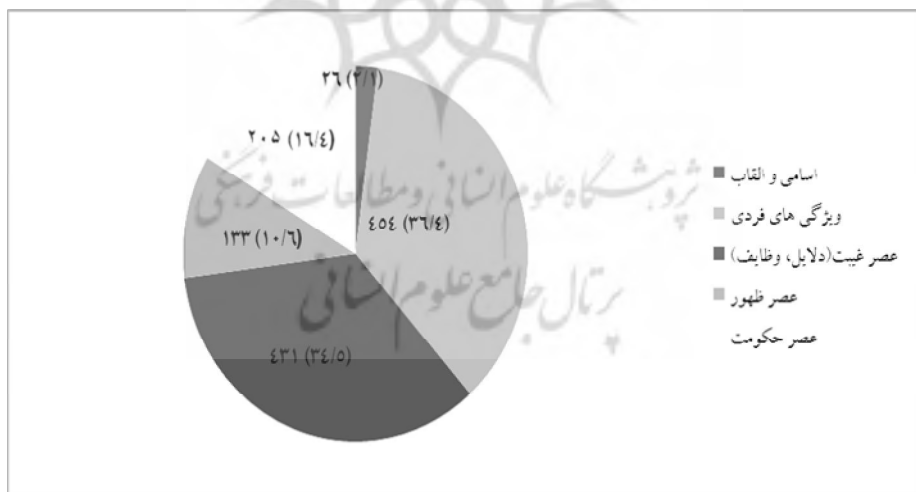
محور	مؤلفه‌ها	اول دبیرستان		دوم دبیرستان		سوم دبیرستان		چهارم دبیرستان		مجموع	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)	آزمایش مردم	۱/۲	۴	۱	۳	۰/۸	۲	۱/۵	۵	۱/۱	۱۴
	تأدیب مردم	۰/۹	۳	۱/۷	۵	۱/۱	۳	۰/۶	۲	۱	۱۳
	امید به آینده	۲/۶	۹	۲	۶	۰/۸	۲	۱/۲	۴	۱/۷	۲۱
	شوق به عدالت	۴/۱	۱۴	۷/۸	۲۳	۴/۹	۱۳	۵/۸	۲۰	۵/۶	۷۰
	صبر	۳/۸	۱۳	۱	۳	۰/۸	۲	۱/۲	۴	۱/۸	۲۲
	انتظار دیدار	۰	۰	۰/۳	۱	۰	۰	۰	۰	۰/۱	۱
	بصیرت دینی	۱/۲	۴	۰/۷	۲	۳	۸	۰/۹	۳	۱/۴	۱۷
	وحدت	۱/۷	۶	۲/۴	۷	۳/۴	۹	۲/۳	۸	۲/۴	۳۰
	خودسازی	۲/۳	۸	۱/۴	۴	۱/۱	۳	۱/۷	۶	۱/۷	۲۱
	توکل	۰/۹	۳	۶/۴	۱۹	۰/۸	۲	۲	۷	۲/۵	۳۱
	دعای فوج	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰/۶	۲	۰/۲	۲
	خواندن نماز	۳/۵	۱۲	۵/۱	۱۵	۱/۵	۴	۱/۷	۶	۳	۳۷
	قرائت قرآن	۴/۳	۱۵	۱/۷	۵	۱/۵	۴	۰/۹	۳	۲/۲	۲۷
	زیارت عاشورا	۰/۳	۱	۰/۳	۱	۰	۰	۰/۳	۱	۰/۲	۳
	اخلاص در عمل	۲/۹	۱۰	۲/۷	۸	۲/۳	۶	۴/۷	۱۶	۳/۲	۴۰
	کمک به مردم	۴/۶	۱۶	۲	۶	۴/۵	۱۲	۲	۷	۳/۳	۴۱
	توجه به والدین	۱/۲	۴	۱	۳	۲/۳	۶	۱/۵	۵	۱/۴	۱۸
	یاری مستضعفان	۱/۲	۴	۲/۷	۸	۲/۶	۷	۱/۲	۴	۱/۸	۲۳

محرور	مؤلفه‌ها	اول دبیرستان		دوم دبیرستان		سوم دبیرستان		چهارم دبیرستان		مجموع	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۴. عصر ظهور	خروج سفیانی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	خروج دجال	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	قتل نفس زکیه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	حزن	۲	۰/۶	۶	۰/۷	۱	۰/۴	۱۴	۴/۱	۲۳	۱/۸
	ترس	۶	۱/۷	۲	۰/۷	۰	۰	۸	۲/۳	۱۶	۱/۳
	آشکاری گناهان	۲	۰/۶	۹	۳/۱	۵	۱/۹	۱۸	۵/۲	۳۴	۲/۷
	۳۱۳ نفر	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	بیعت	۴	۱/۲	۲	۰/۷	۵	۱/۹	۳	۰/۹	۱۴	۱/۱
	رجعت	۰	۰	۱	۰/۳	۰	۰	۴	۱/۲	۵	۰/۴
	یاران جوان	۲	۰/۶	۰	۰	۰	۰	۱	۰/۳	۳	۰/۲
	وفادار	۱۶	۴/۶	۲	۰/۷	۸	۳/۹	۵	۱/۵	۳۱	۲/۵
	صیانت از جان امام	۱	۰/۳	۱	۰/۳	۱	۰/۴	۴	۱/۲	۷	۰/۶
	گسترش عدالت	۹	۲/۶	۱۳	۴/۴	۸	۳/۹	۳	۰/۹	۴۹	۳/۹
	گسترش معنویت	۸	۲/۳	۶	۲/۳	۵	۱/۹	۱۷	۵/۱۷	۳۶	۲/۹
مبارزه با بدعت‌ها	۵	۱/۴	۲	۰/۷	۳	۱/۱	۳	۰/۹	۱۳	۱	
تشکیل حکومت جهانی واحد	۲	۰/۶	۲	۰/۷	۶	۲/۳	۸	۲/۳	۱۸	۱/۴	
عدم کاهش بنیه امام	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰/۳	۱	۰/۱	

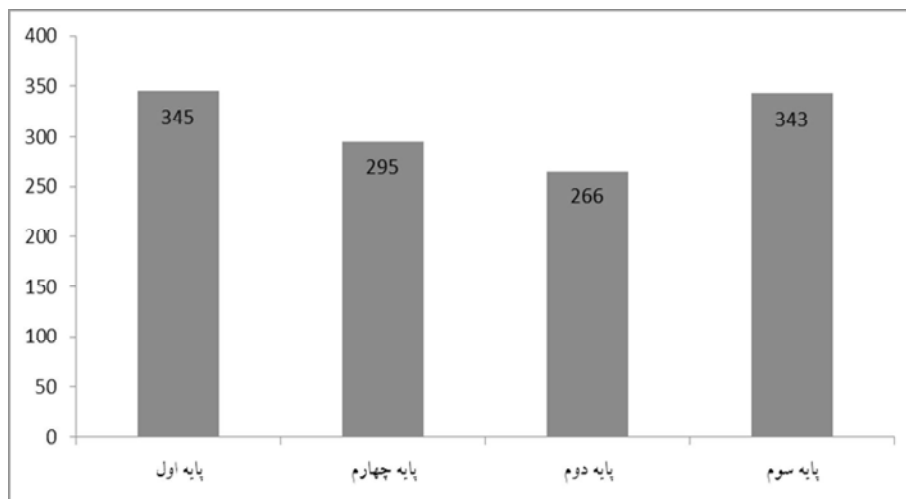
محرور	مؤلفه‌ها	اول دبیرستان		دوم دبیرستان		سوم دبیرستان		چهارم دبیرستان		مجموع	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۵. عصر حکومت	احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر	۷	۲۴	۱۰/۸	۳۲	۵/۶	۱۵	۱۷	۵	۸۸	۷
		۱۰۰	۳۴۵	۱۰۰	۲۹۵	۱۰۰	۲۶۶	۱۰۰	۳۴۳	۱۰۰	۱۲۴۹
مجموع		۲۷/۶	---	۲۳/۶	---	۲۱/۳	---	---	---	۲۷/۵	---

جدول ۳. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

محرورهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
اسامی و القاب	۲۶	۲/۱
ویژگی‌های فردی	۴۵۴	۳۶/۳
عصر غیبت (دلایل، وظایف)	۴۳۱	۳۴/۵
عصر ظهور	۱۳۳	۱۰/۶
عصر حکومت	۲۰۵	۱۶/۴
جمع	۱۲۴۹	۱۰۰

نمودار ۱. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

نمودار ۲. رتبه‌بندی میزان توجه کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت بر حسب پایه تحصیلی

جدول ۴. میزان توجه کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

پایه تحصیلی	مجموع واحدهای ضبط شمارش شده	فراوانی مؤلفه‌های مهدویت	درصد فراوانی مؤلفه‌های مهدویت
اول	۱۰۹۵	۳۴۵	۳۱/۵
دوم	۱۱۴۵	۲۹۵	۲۵/۸
سوم	۱۴۱۵	۲۶۶	۱۸/۸
چهارم	۱۲۵۷	۳۴۳	۲۷/۳
جمع	۴۹۱۲	۱۲۴۹	۲۵/۴

نمودار ۳. میزان توجه کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

نتایج سؤال دوم پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه به محورها و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است؟

بر اساس نتایج جدول‌های شماره پنج، شش و هفت و نمودارهای شماره چهار، پنج و شش: مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب‌های ادبیات فارسی متوسطه ۷۸۵ مورد است که برابر با ۳۰/۸ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه راز و نیاز با ۶/۱ درصد شده و به تعداد زیادی از مؤلفه‌ها اصلاً توجه نشده است. در بین محورهای مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به محور: عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۳۸/۷ درصد است و به محور: اسامی و القاب با ۷/۵ درصد به میزان کمتری توجه شده است. در بین پایه‌های چهارگانه، پایه سوم با ۲۲۳ فراوانی رتبه اول، پایه چهارم با ۲۰۴ فراوانی رتبه دوم، پایه اول با ۱۸۸ فراوانی رتبه سوم و پایه دوم با ۱۷۰ فراوانی رتبه چهارم را کسب کرده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۵۷۹۱ واحد شمارش شده ۸۷۵ فراوانی یا ۱۳/۶ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند که در پایه اول از تعداد کل ۱۴۲۵ واحد ۱۸۸ فراوانی یا ۱۳/۲ درصد، در پایه دوم از تعداد کل ۱۴۹۸ واحد ۱۷۰ فراوانی یا ۱۱/۳ درصد، در پایه سوم از تعداد کل ۱۵۳۹ واحد ۲۲۳ فراوانی یا ۱۴/۵ درصد و در پایه چهارم از تعداد کل ۱۳۲۹ واحد ۲۰۴ فراوانی یا ۱۵/۳ درصد به مفاهیم و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است.

جدول ۵. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به تفکیک محور، مؤلفه و پایه

محور	مؤلفه‌ها	اول دبیرستان		دوم دبیرستان		سوم دبیرستان		چهارم دبیرستان		مجموع	
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
۱. اسامی و القاب	مهدی	۴	۲/۱	۵	۲/۹	۰	۰	۳	۱/۵	۱۲	۱/۵
	قائم	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	یوسف	۱	۰/۵	۳	۱/۸	۰	۰	۰	۰	۴	۰/۵
	حجة بن الحسن	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	گل نرگس	۱	۰/۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰/۱
	محمد	۵	۲/۷	۱۰	۵/۹	۱۳	۵/۸	۸	۳/۹	۳۶	۴/۶
	امام زمان	۰	۰	۱	۰/۶	۲	۰/۹	۱	۰/۵	۴	۰/۵
	بقیة الله	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	ولی عصر	۰	۰	۱	۰/۶	۰	۰	۱	۰/۵	۲	۰/۳

مجموع	چهارم دیپستان		سوم دیپستان		دوم دیپستان		اول دیپستان		مؤلفه‌ها	محور		
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی				
۱/۷	۱۳	۱	۲	۳/۱	۷	۱/۲	۲	۱/۱	۲	پرهیزگاری	۲. ویژگی‌های فردی	
۲/۵	۲۰	۲/۹	۶	۱/۳	۳	۲/۴	۴	۳/۷	۷	اقامه قسط		
۲/۸	۲۲	۳/۴	۷	۳/۶	۸	۱/۲	۲	۲/۷	۵	عزت بخشی		
۱/۸	۱۴	۲	۴	۱/۳	۳	۲/۹	۵	۱/۱	۲	هدایت		
۱/۸	۱۴	۳/۹	۸	۰/۹	۲	۱/۸	۳	۰/۵	۱	رهبری		
۲/۷	۲۱	۲	۴	۲/۷	۶	۱/۸	۳	۴/۳	۸	حکومت اسلامی		
۶/۱	۴۸	۶/۹	۱۴	۵/۴	۱۲	۵/۳	۹	۶/۹	۱۳	رازو نیاز		
۰/۴	۳	۰/۵	۱	۰/۹	۲	۰	۰	۰	۰	نابود کننده شرک		
۳/۱	۲۴	۲/۵	۵	۴	۹	۱/۸	۳	۳/۷	۷	برخورد نیکو		
۱/۹	۱۵	۱	۲	۲/۷	۶	۲/۴	۴	۱/۶	۳	خویشتن داری		
۲/۷	۲۱	۲/۹	۶	۳/۱	۷	۲/۴	۴	۲/۱	۴	بیان جامع		
۰/۶	۵	۱	۲	۰/۹	۲	۰	۰	۰/۵	۱	آزمایش مردم		۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۰/۵	۴	۱	۲	۰/۴	۱	۰/۶	۱	۰	۰	تأدیب مردم		
۳/۸	۳۰	۱/۵	۳	۵/۴	۱۲	۵/۳	۹	۳/۲	۶	امید به آینده		
۲/۳	۱۸	۳/۴	۷	۰/۴	۱	۳/۵	۶	۲/۱	۴	شوق به عدالت		
۲/۹	۲۳	۳/۹	۸	۳/۱	۷	۱/۸	۳	۲/۷	۵	صبر		
۳/۳	۲۶	۱	۲	۲/۷	۶	۶/۵	۱۱	۳/۷	۷	انتظار دیدار		
۲/۴	۱۹	۲/۵	۵	۴	۹	۱/۲	۲	۱/۶	۳	بصیرت دینی		
۴/۱	۳۲	۳/۹	۸	۵/۴	۱۳	۲/۴	۴	۳/۷	۷	وحدت		
۲/۵	۱۲	۲	۴	۱/۳	۳	۱/۲	۲	۱/۶	۳	خودسازی		
۱/۹	۱۵	۲/۹	۶	۰/۹	۲	۱/۸	۳	۲/۱	۴	توکل		

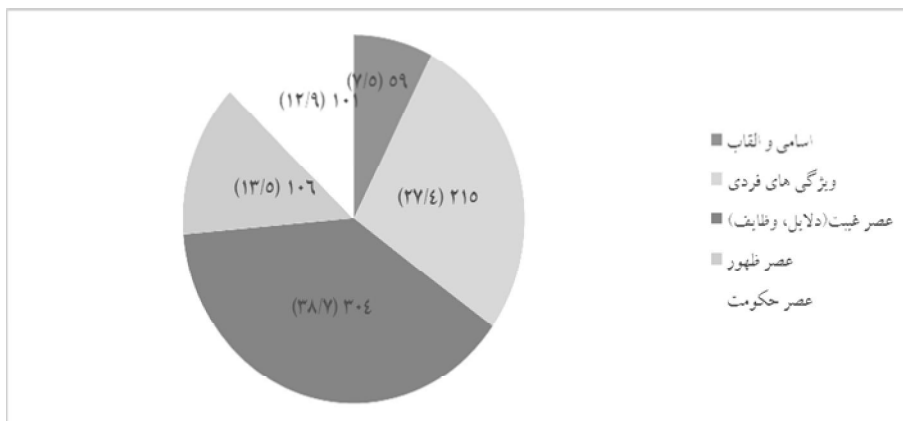
محرور	مؤلفه‌ها	اول دبیرستان		دوم دبیرستان		سوم دبیرستان		چهارم دبیرستان		مجموع	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)	دعای فرج	۰/۵	۱	۰	۰	۰/۴	۱	۰/۵	۱	۰/۴	۳
	خواندن نماز	۲/۱	۴	۱/۸	۳	۲/۷	۶	۲/۵	۵	۲/۳	۱۸
	قرائت قرآن	۲/۷	۵	۱/۲	۲	۱/۳	۳	۱	۲	۱/۵	۱۲
	زیارت عاشورا	۰/۵	۱	۰	۰	۰/۹	۲	۱	۲	۰/۶	۵
	اخلاص در عمل	۳/۲	۶	۱/۸	۳	۳/۶	۸	۲	۴	۲/۷	۲۱
	کمک به مردم	۳/۲	۶	۲/۹	۵	۱/۳	۳	۳/۹	۸	۲/۸	۲۲
	توجه به والدین	۱/۱	۲	۰/۶	۱	۰	۰	۲	۴	۰/۹	۷
	یاری مستضعفان	۳/۷	۷	۵/۳	۹	۲/۷	۶	۴/۹	۱۰	۴/۱	۳۲
۴. عصر ظهور	خروج سفیانی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	خروج دجال	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	قتل نفس زکیه	۰/۵	۱	۰	۰	۰/۴	۱	۰/۵	۱	۰/۴	۳
	حزن	۳/۲	۶	۵/۹	۱۰	۱/۳	۳	۳/۴	۷	۳/۳	۲۶
	ترس	۴/۳	۸	۵/۳	۹	۳/۱	۷	۲/۹	۶	۳/۸	۳۰
	آشکاری گناهان	۰	۰	۰	۰	۰/۴	۱	۰	۰	۰/۱	۱
	۳۱۳ نفر	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	بیعت	۱/۱	۲	۰/۶	۱	۰/۴	۱	۱	۲	۰/۸	۶
	رجعت	۰	۰	۰	۰	۰/۴	۱	۰	۰	۰/۱	۱
	یاران جوان	۱/۶	۳	۰/۶	۱	۱/۳	۳	۰	۰	۰/۹	۷
	وفادار	۶/۴	۱۲	۱/۲	۲	۳/۱	۷	۱/۵	۵	۳/۳	۲۶
	صیانت از جان امام	۱/۶	۳	۰	۰	۰/۹	۲	۰/۵	۱	۰/۸	۶

مجموع	چهارم دبیرستان		سوم دبیرستان		دوم دبیرستان		اول دبیرستان		مؤلفه‌ها	محور	
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی			
۳/۴	۲۷	۴/۴	۹	۲/۷	۶	۴/۱	۷	۲/۷	۵	گسترش عدالت	۵. عصر حکومت
۴/۲	۳۳	۳/۴	۷	۵/۴	۱۲	۴/۷	۸	۳/۲	۶	گسترش معنویت	
۰/۵	۴	۰	۰	۰/۴	۱	۱/۲	۲	۰/۵	۱	مبارزه با بدعت‌ها	
۱/۳	۱۰	۱/۵	۳	۱/۸	۴	۱/۲	۲	۰/۵	۱	تشکیل حکومت جهانی واحد	
۰/۴	۳	۰	۰	۰/۹	۲	۰/۶	۱	۰	۰	عدم کاهش بنیه امام	
۳/۱	۲۴	۳/۹	۸	۳/۱	۷	۲/۴	۴	۲/۷	۵	احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر	
۱۰۰	۷۸۵	۱۰۰	۲۰۴	۱۰۰	۲۲۳	۱۰۰	۱۷۰	۱۰۰	۱۸۸	مجموع	
		۲۶	---	۲۸/۴	---	۲۱/۷	---	۲۳/۹	---	درصد فراوانی پایه‌ها	

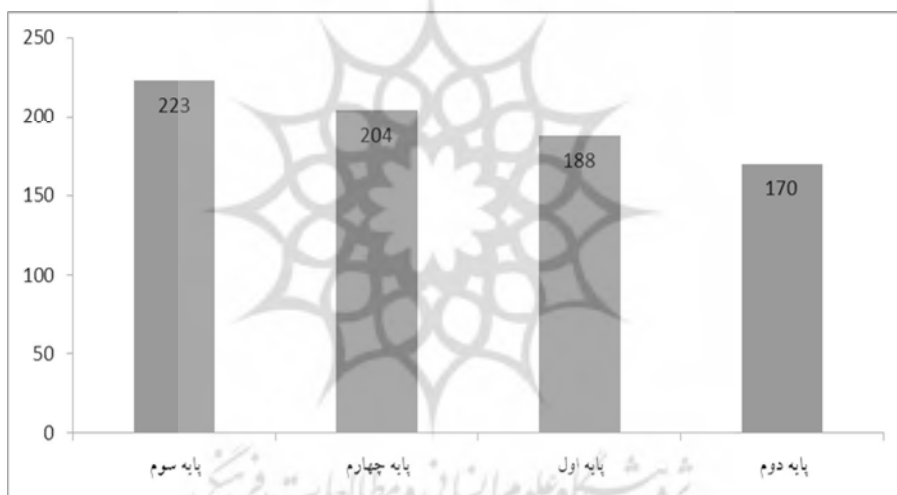
جدول ۶. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

مخبرهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
اسامی و القاب	۵۹	۷/۵
ویژگی‌های فردی	۲۱۵	۲۷/۴
عصر غیبت (دلایل، وظایف)	۳۰۴	۳۸/۷
عصر ظهور	۱۰۶	۱۳/۵
عصر حکومت	۱۰۱	۱۲/۹
جمع	۷۸۵	۱۰۰

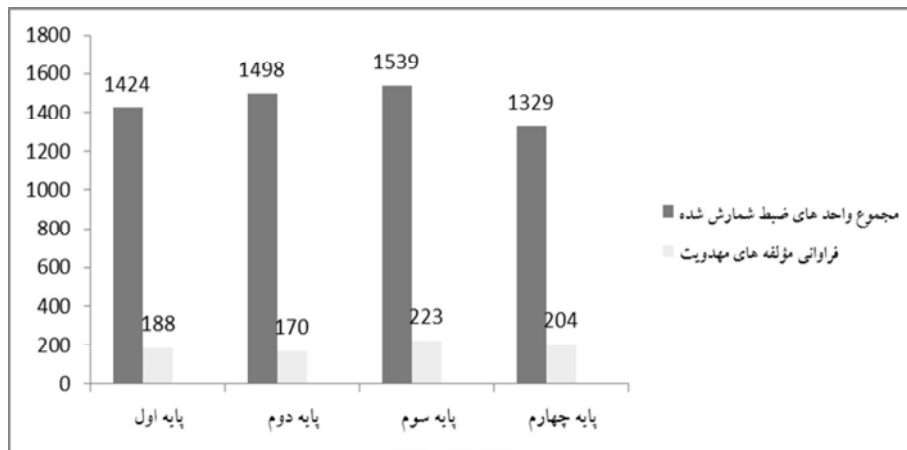
نمودار ۴. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

نمودار ۵. رتبه‌بندی میزان توجه کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت بر حسب پایه تحصیلی

جدول ۷. میزان توجه کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

پایه تحصیلی	مجموع واحدهای ضبط شمارش شده	فراوانی مؤلفه‌های مهدویت	درصد فراوانی مؤلفه‌های مهدویت
اول	۱۴۲۵	۱۸۸	۱۳/۲
دوم	۱۴۹۸	۱۷۰	۱۱/۳
سوم	۱۵۳۹	۲۲۳	۱۴/۵
چهارم	۱۳۲۹	۲۰۴	۱۵/۳
جمع	۵۷۹۱	۸۷۵	۱۳/۶

نمودار ۶. میزان توجه کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

نتایج سؤال سوم پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن (بیداری اسلامی) به محورها و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است؟ بر اساس نتایج جدول‌های شماره پنج، شش و هفت و نمودارهای شماره چهار، پنج و شش: مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن (بیداری اسلامی) متوسطه ۳۲۵ مورد است که برابر با ۱۲/۷ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه وحدت با ۷/۱ درصد شده و به تعداد زیادی از مؤلفه‌ها یا اصلاً توجه نشده و یا مقدار بسیار کمی توجه شده است. در بین محورهای مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به محور: عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۳۹/۷ درصد است و به محور: اسامی و القاب با ۴ درصد به میزان کمتری توجه شده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۳۱۶۲ واحد شمارش شده ۳۲۵ فراوانی یا ۱۰/۳ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند.

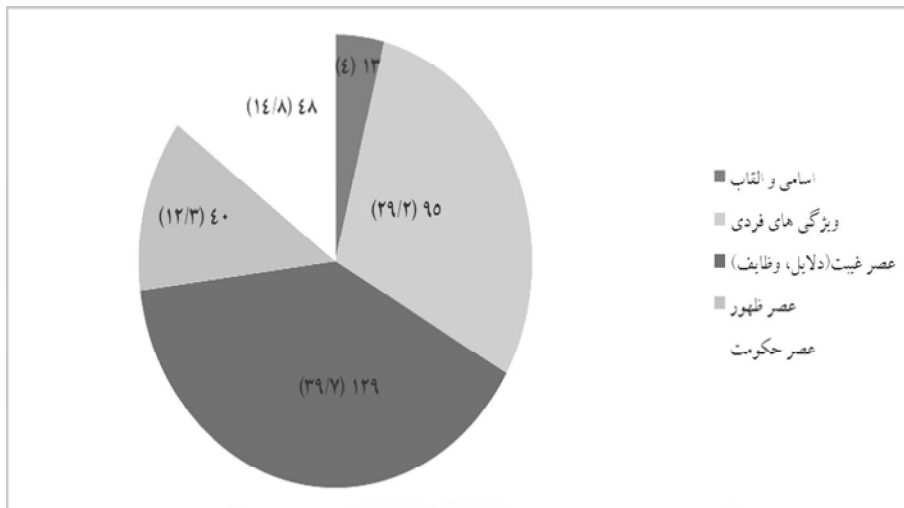
جدول ۸. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن
به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به تفکیک محور، مؤلفه و پایه

اول دبیرستان		مؤلفه‌ها	محور
درصد	فراوانی		
۲/۸	۹	مهدی	۱. اسامی و القاب
۰	۰	قائم	
۰	۰	یوسف	
۰	۰	حجة بن الحسن	
۰	۰	گل نرگس	
۰	۰	محمد	
۱/۲	۴	امام زمان	
۰	۰	بقیة الله	
۰	۰	ولی عصر	
۲/۵	۸	پرهیزگاری	
۳/۷	۱۲	اقامه قسط	
۲/۲	۷	عزت بخشی	
۴/۳	۱۴	هدایت	
۳/۷	۱۲	رهبری	
۵/۸	۱۹	حکومت اسلامی	
۰/۶	۲	رازو نیاز	
۰/۶	۲	نابود کننده شرک	
۲/۵	۸	برخورد نیکو	
۱/۲	۴	خویشتن داری	
۲/۲	۷	بیان جامع	۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۱/۵	۵	آزمایش مردم	
۰/۹	۳	تأدیب مردم	
۳/۱	۱۰	امید به آینده	
۶/۲	۲۰	شوق به عدالت	
۲/۵	۸	صبر	
۰/۹	۳	انتظار دیدار	
۴/۹	۱۶	بصیرت دینی	
۷/۱	۲۳	وحدت	
۱/۵	۵	خودسازی	
۱/۵	۵	توکل	
۰/۳	۱	دعای فرج	
۰/۶	۲	خواندن نماز	
۰/۳	۱	قرائت قرآن	

اول دبیرستان		مؤلفه‌ها	محور
درصد	فراوانی		
۰/۹	۳	زیارت عاشورا	۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۲/۲	۷	اخلاص در عمل	
۳/۱	۱۰	کمک به مردم	
۰	۰	توجه به والدین	
۲/۲	۷	یاری مستضعفان	
۰	۰	خروج سفیانی	۴. عصر ظهور
۰	۰	خروج دجال	
۰/۳	۱	قتل نفس زکیه	
۱/۲	۴	حزن	
۴	۱۳	ترس	
۱/۵	۵	آشکاری گناهان	
۰	۰	۳۱۳ نفر	
۲/۲	۷	بیعت	
۰/۳	۱	رجعت	
۱/۲	۴	یاران جوان	
۱/۵	۵	وفادار	
۰	۰	صیانت از جان امام	
۳/۷	۱۲	گسترش عدالت	
۲/۸	۹	گسترش معنویت	
۲/۵	۸	مبارزه با بدعت‌ها	
۲/۸	۹	تشکیل حکومت جهانی واحد	
۰	۰	عدم کاهش بنیه امام	
۳/۱	۱۰	احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر	
۱۰۰	۳۲۵	مجموع	

جدول ۹. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

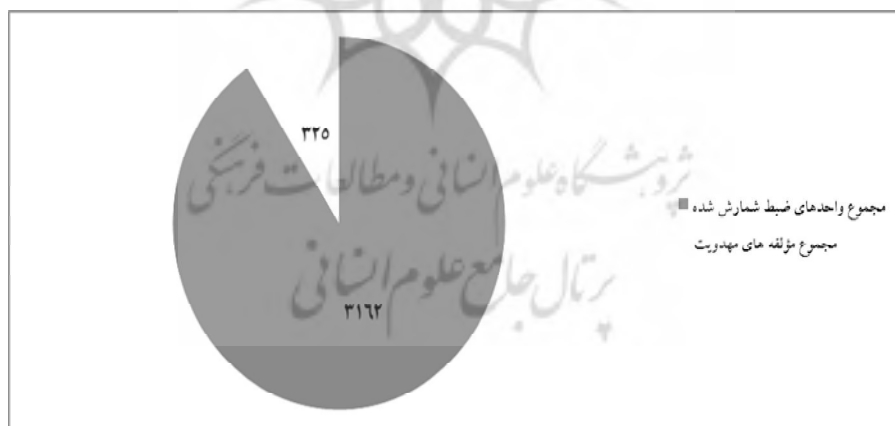
درصد فراوانی	فراوانی	محورهای مفهومی
۴	۱۳	اسامی و القاب
۲۹/۲	۹۵	ویژگی‌های فردی
۳۹/۷	۱۲۹	عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۱۲/۳	۴۰	عصر ظهور
۱۴/۸	۴۸	عصر حکومت
۱۰۰	۳۲۵	جمع

نمودار ۷. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

جدول ۱۰. میزان توجه کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

پایه تحصیلی سوم	مجموع واحدهای ضبط شمارش شده	فراوانی مؤلفه‌های مهدویت	درصد فراوانی مؤلفه‌های مهدویت
جمع	۳۱۶۲	۳۲۵	۱۰/۳

نمودار ۸. میزان توجه کتاب درسی تاریخ معاصر ایران و ضمیمه آن به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

نتایج سؤال چهارم پژوهش: به چه میزان در محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی به محورها و مؤلفه‌های مهدویت توجه شده است؟

بر اساس نتایج جدول‌های شماره پنج، شش و هفت و نمودارهای شماره چهار، پنج و شش: مجموع فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده در کتاب مطالعات اجتماعی پایه اول متوسطه ۱۹۲ مورد است که برابر با ۷/۵ درصد از کل فراوانی‌های تحلیل شده است. از بین مؤلفه‌های مفهومی تحلیل شده بیشترین توجه به مؤلفه وحدت با ۸/۹ درصد شده و به تعداد زیادی از مؤلفه‌ها یا اصلاً توجه نشده و یا مقدار بسیار کمی توجه شده است. در بین محورهای مفهومی تحلیل شده نیز بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۴۲/۲ درصد است و به محور؛ اسامی و القاب با صفر درصد به هیچ وجه توجه نشده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۱۰۴۵ واحد شمارش شده ۱۹۲ فراوانی یا ۱۸/۴ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند.

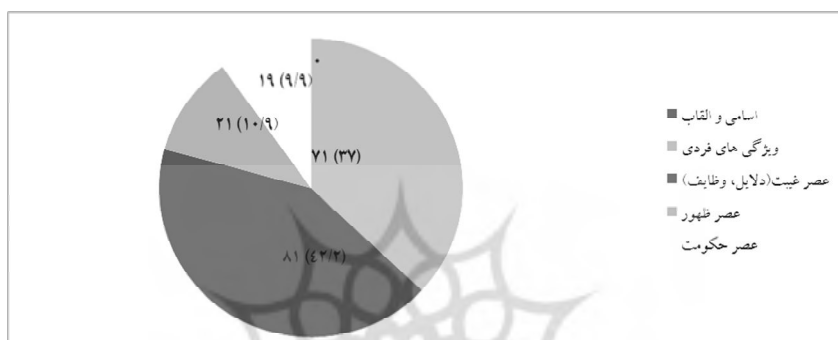
جدول ۱۱. نتایج تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه اول متوسطه به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به تفکیک محور، مؤلفه و پایه

اول دبیرستان		مؤلفه‌ها	محور
درصد	فراوانی		
۰	۰	مهدی	۱. اسامی و القاب
۰	۰	قائم	
۰	۰	یوسف	
۰	۰	حجة بن الحسن	
۰	۰	گل نرگس	
۰	۰	محمد	
۰	۰	امام زمان	
۰	۰	بقیة الله	
۰	۰	ولئی عصر	
۱	۲	پرهیزگاری	۲. ویژگی‌های فردی
۲/۶	۵	اقامه قسط	
۳/۱	۶	عزت بخشی	
۲/۱	۴	هدایت	
۶/۳	۱۲	رهبری	
۸/۳	۱۶	حکومت اسلامی	
۰/۵	۱	رازو نیاز	
۰/۵	۱	نابود کننده شرک	
۶/۸	۱۳	برخورد نیکو	
۳/۶	۷	خویشتن داری	
۲/۱	۴	بیان جامع	

اول دبیرستان		مؤلفه‌ها	محور
درصد	فراوانی		
۰	۰	آزمایش مردم	۳. عصر غیبت (دلایل، وظایف)
۰	۰	تأدیب مردم	
۲/۶	۵	امید به آینده	
۶/۳	۱۲	شوق به عدالت	
۱/۶	۳	صبر	
۱	۲	انتظار دیدار	
۳/۶	۷	بصیرت دینی	
۸/۹	۱۷	وحدت	
۳/۱	۶	خودسازی	
۰/۵	۱	توکل	
۰	۰	دعای فرج	
۰	۰	خواندن نماز	
۰	۰	قرائت قرآن	
۰	۰	زیارت عاشورا	
۱/۶	۳	اخلاص در عمل	
۳/۶	۷	کمک به مردم	
۵/۲	۱۰	توجه به والدین	
۴/۲	۸	یاری مستضعفان	
۰	۰	خروج سفیانی	
۰	۰	خروج دجال	
۰	۰	قتل نفس زکیه	
۳/۱	۶	حزن	
۲/۱	۴	ترس	
۱/۶	۳	آشکاری گناهان	
۰	۰	۳۱۳ نفر	
۱	۲	بیعت	
۰	۰	رجعت	
۰/۵	۱	پاران جوان	
۲/۶	۵	وفادار	
۰	۰	صیانت از جان امام	۵. عصر حکومت
۳/۱	۶	گسترش عدالت	
۲/۱	۴	گسترش معنویت	
۰/۵	۱	مبارزه با بدعت‌ها	
۱	۲	تشکیل حکومت جهانی واحد	
۰	۰	عدم کاهش بنیه امام	
۳/۱	۶	احیا و گسترش امر به معروف و نهی از منکر	
۱۰۰	۱۹۲	مجموع	

جدول ۱۲. نتایج تحلیل محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

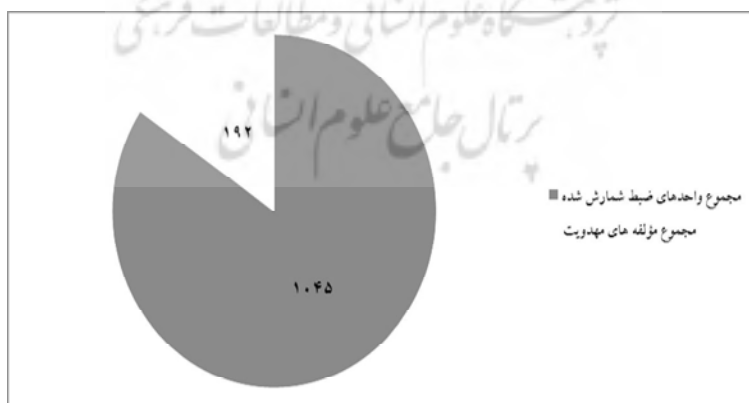
محورهای مفهومی	فراوانی	درصد فراوانی
اسامی و القاب	۰	۰
ویژگی‌های فردی	۷۱	۳۷
عصر غیبت (دلایل، وظایف)	۸۱	۴۲/۲
عصر ظهور	۲۱	۱۰/۹
عصر حکومت	۱۹	۹/۹
جمع	۱۹۲	۱۰۰

نمودار ۹. نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه در توجه به محورهای مفهومی مهدویت

جدول ۱۲. میزان توجه کتاب درسی مطالعات اجتماعی به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

پایه تحصیلی	فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده	درصد فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده
اول	۱۹۲	۱۸/۴
جمع	۱۰۴۵	۱۰۰

نمودار ۱۰. میزان توجه کتاب درسی مطالعات اجتماعی به مفاهیم و محورهای مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده

نتایج سؤال پنجم پژوهش: رتبه‌بندی محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه به لحاظ میزان توجه به محورها و مؤلفه‌های مهدویت چگونه است؟

بر اساس نتایج جدول شماره چهارده: در بین کل کتاب‌های مشترک دوره متوسطه، کتاب دین و زندگی پایه اول با ۳۴۵ فراوانی و ۱۳/۵ درصد رتبه اول و کتاب ادبیات فارسی پایه دوم با ۱۷۰ فراوانی و ۶/۷ درصد رتبه دهم را دارا هستند. همچنین میانگین فراوانی در هر کتاب ۲۵۵/۱ می‌باشد.

جدول ۱۴. رتبه‌بندی میزان توجه کتاب‌های درسی دوره متوسطه به لحاظ میزان توجه به مفاهیم و محورهای مهدویت بر حسب کتاب و پایه

رتبه میزان توجه	درصد فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده	فراوانی مؤلفه‌های تحلیل شده	کتاب/ پایه
اول	۱۳/۵	۳۴۵	دین و زندگی اول متوسطه
چهارم	۱۱/۶	۲۹۵	دین و زندگی دوم متوسطه
پنجم	۱۰/۴	۲۶۶	دین و زندگی سوم متوسطه
دوم	۱۳/۴	۳۴۳	دین و زندگی چهارم متوسطه
نهم	۷/۴	۱۸۸	ادبیات فارسی اول متوسطه
دهم	۶/۷	۱۷۰	ادبیات فارسی دوم متوسطه
ششم	۸/۷	۲۲۳	ادبیات فارسی سوم متوسطه
هفتم	۸	۲۰۴	ادبیات فارسی چهارم متوسطه
سوم	۱۲/۷	۳۲۵	تاریخ معاصر ایران سوم متوسطه
هشتم	۷/۵	۱۹۲	مطالعات اجتماعی اول متوسطه
*****	۱۰۰	۲۵۵۱	جمع ۱۰ کتاب
	۲۵۵/۱		میانگین فراوانی در هر کتاب

نتیجه

پژوهش حاضر با هدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران (کتاب درسی: دین و زندگی، ادبیات فارسی، تاریخ معاصر ایران و مطالعات اجتماعی) در راستای پنج سؤال اصلی پژوهش انجام شده و طی آن ۵ محور و ۵۶ مؤلفه مفهومی مرتبط با مفاهیم مهدویت در محتوای کتاب‌های درسی مذکور بررسی شده است؛ هرچند این کتاب‌ها هم‌رتبه نیستند و مقایسه آن‌ها با یکدیگر باید همراه با احتیاط‌های لازم صورت گیرد. نتایج حاصل از بررسی سؤال‌های پژوهش نشان داد:

۱. کتاب‌های دین و زندگی (با ۱۲۴۹ مورد) نسبت به کتاب‌های ادبیات فارسی (با ۷۸۵ مورد)، تاریخ معاصر ایران (با ۳۲۵ مورد) و مطالعات اجتماعی (با ۱۹۲ مورد) توجه بیشتری را به

مفاهیم مرتبط با مهدویت و محورها و مؤلفه‌های مفهومی آن داشته‌اند و رتبه اول را به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به خود اختصاص داده‌اند. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های جعفری هرندی (۱۳۹۱)، مرزوقی (۱۳۸۷)، گودرزی (۱۳۸۶) و مهرمحمدی و صمدی (۱۳۸۲) تا حدودی همخوان بوده و با پژوهش روزنانی (۱۳۸۱) نا همخوان است. کتاب‌های مذکور به محورهای مفهومی و مؤلفه‌های آن توجه داشته‌اند اما به محور؛ اسامی و القاب امام توجه کمتری شده است. رتبه اول توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت را دین و زندگی پایه اول متوسطه (۳۴۵ مورد) به خود اختصاص داده است. در مجموع کتاب‌های مذکور توانسته‌اند، به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نمایند، هرچند در برخی از کتاب‌های مذکور، مؤلفان می‌توانستند به محورها و مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت اشاره بهتر و مبسوط‌تری نمایند.

۲. کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه با (۷۸۵ مورد) به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت و محورها و مؤلفه‌های مفهومی آن رتبه دوم را به خود اختصاص داده‌اند. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های مرزوقی (۱۳۸۷) و جعفری هرندی (۱۳۹۱)، تا حدودی همخوان بوده است. کتاب‌های مذکور به پنج محور مفهومی و مؤلفه‌های آن توجه داشته‌اند، که در بین محورهای مفهومی تحلیل شده، بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۳۸/۷ درصد بوده و به محور؛ اسامی و القاب با ۷/۵ درصد به میزان کمتری توجه شده است. رتبه اول توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت را کتاب ادبیات فارسی پایه سوم (۲۲۳ مورد) به خود اختصاص داده است. در مجموع کتاب‌های مذکور توانسته‌اند، تا حدودی به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نمایند، هرچند در برخی از کتاب‌های مذکور، مؤلفان می‌توانستند در برخی درس‌ها اشاره مطلوب‌تری به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته باشند.

۳. کتاب تاریخ انقلاب اسلامی و ضمیمه آن (بیداری اسلامی) در دوره متوسطه با (۳۲۵ مورد) رتبه سوم را در میان چهار عنوان کتاب مورد بررسی، به خود اختصاص داده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های صالحی (۱۳۸۶)، نیمی و جون (۱۹۹۳)، شوفیلد (۱۹۸۹)، میدگلی و اندرمان (۲۰۰۳)، تا اندازه‌ای همخوان بوده است. کتاب مذکور به شش محور مفهومی و مؤلفه‌های آن توجه داشته است، اما بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۳۹/۷ درصد بوده و به محور؛ اسامی و القاب با ۴ درصد به میزان کمتری توجه شده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۳۱۶۲ واحد شمارش شده ۱۰/۳ درصد به مفاهیم مهدویت

اشاره نموده‌اند. در مجموع کتاب مذکور توانسته است، به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نماید، هرچند در برخی از درس‌های کتاب، مؤلفان می‌توانستند اشاره کامل‌تری به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته باشند.

۴. کتاب مطالعات اجتماعی دوره متوسطه با (۱۹۲ مورد) رتبه آخر را به لحاظ توجه به مفاهیم مرتبط با مهدویت به خود اختصاص داده است. نتایج مذکور با نتایج پژوهش‌های مرزوقی (۱۳۸۷)، جعفری هرنندی (۱۳۹۱)، میدگلی و اندرمان (۲۰۰۳)، ریبا (۱۹۹۷)، تا اندازه‌ای همخوان بوده است. کتاب مذکور به شش محور مفهومی و مؤلفه‌های آن توجه داشته است، اما بیشترین توجه به محور؛ عصر غیبت (دلایل، وظایف) با ۴۲/۲ درصد بوده و به محور؛ اسامی و القاب با ۰ درصد به هیچ وجه توجه نشده است. همچنین درصد فراوانی مفاهیم و مباحث مهدویت نسبت به کل واحدهای ضبط شمارش شده حاکی از آن است که از کل ۱۰۴۵ واحد شمارش شده ۱۸/۴ درصد به مفاهیم مهدویت اشاره نموده‌اند. در مجموع باید عنوان کرد که کتاب مذکور توانسته است، به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نماید، هرچند در برخی از بخش‌ها و فصول کتاب، مؤلفان می‌توانستند اشاره جامع‌تری به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته باشند.

۵. در بین کتاب‌ها، کتاب؛ دین و زندگی اول متوسطه با ۳۴۵ مورد یا ۱۳/۵ درصد، بیشترین توجه را به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته است، در حالی که کتاب؛ ادبیات فارسی دوم متوسطه با ۱۷۰ مورد یا ۶/۷ درصد، کمترین توجه را به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته است. بنابراین، می‌توان گفت در مجموع، تمام کتاب‌های مورد بررسی کم و زیاد به مفاهیم مرتبط با مهدویت توجه نموده‌اند.

۶. در مجموع باید گفت، کتاب‌های درسی وظیفه انتقال و اشاعه مهدویت و انتظار به جوانان را برعهده دارند. نتایج پژوهش میزان توجه کتاب‌های درسی را به مفاهیم مرتبط با مهدویت را تعیین نمود و نقاط قوت و ضعف بیان شد. قابل ذکر است میزان توجه فعلی به دلایلی همچون؛ نگرش برنامه‌ریزان درسی، ترجیحات مؤلفان کتاب‌های درسی به مباحث مختلف، محدودیت در حجم کتاب‌های درسی و تلقی کافی بودن فراوانی‌های بیان شده در کتاب‌های درسی است که لازم است با بررسی‌های میدانی و استفاده از نظرات صاحب‌نظران حوزه برنامه‌ریزی درسی و معارف اسلامی، کافی بودن مباحث ارائه شده مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرد.

پیشنهاد‌های عملی برای کاربست یافته‌ها

۱. در طراحی و تدوین محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه ایران، با توجه به نیازهای

- دانش‌آموزان برای برنامه‌ریزی و اداره مطلوب زندگی با محوریت فرهنگ مهدوی، مسئله آموزش مباحث مهدویت و سبک زندگی اسلامی زمینه‌ساز ظهور بیشتر از پیش مدنظر قرار گیرد.
۲. انجام تحقیقات مشابه در سایر عناصر برنامه درسی (اهداف، روش‌های یاددهی - یادگیری و ارزشیابی) می‌تواند راهکاری مناسب برای بازسازی برنامه درسی تربیت مهدوی دوره متوسطه ایران باشد.
۳. بررسی میزان اثربخشی برنامه درسی تربیت مهدوی در دوره متوسطه از دیدگاه مدیران مدارس، معلمان و دانش‌آموزان می‌تواند راهکاری مناسب برای ارزیابی و بیان اختلاف برنامه درسی تجربه شده و برنامه درسی رسمی تدوین شده از سوی متخصصان تعلیم و تربیت باشد.
۴. از آن‌جا که کتاب‌های درسی مورد بررسی در پژوهش حاضر به تعبیر صاحب‌نظران از جمله دروسی بوده‌اند که امکان توجه به مباحث مرتبط با مهدویت را در خود داشته‌اند ولی در برخی موارد به طور شایسته عمل نشده است، می‌توان ضمن تشویق کارشناسان تالیف کتاب‌های که در این راستا موفقیت قابل قبولی داشته‌اند، از آن‌ها در راستای آشنا سازی بیشتر سایر گروه‌های تالیف کتاب‌های درسی در انتقال و توسعه این مباحث کمک گرفت.
۵. برنامه‌ریزان درسی می‌توانند از یافته‌های پژوهش حاضر برای شناسایی محورها و مؤلفه‌های مهدویت و نیز انتخاب محتوای مناسب تر برای توسعه شناخت دانش‌آموزان دوره متوسطه استفاده کنند.
۶. دست‌اندرکاران آموزش و پرورش می‌توانند به کمک آموزش‌های ضمن خدمت اهمیت پرداختن به مفاهیم مرتبط با نقش تربیت در زمینه‌سازی ظهور را برای دبیران و سایر عوامل مدرسه توضیح و تشریح نمایند تا آنان در فرصت‌ها و مناسبت‌های گوناگون برای دانش‌آموزان، موضوع مهدویت و سبک زندگی مهدوی را تبیین نمایند.
۷. کتاب‌های مورد بررسی، همچنان عرصه توجه بیشتر به این مبحث مهم (مهدویت و زمینه‌سازی ظهور) را در خود دارند. در این راستا باید اذعان نمود که برای ایجاد تغییر در بینش و شناخت دانش‌آموزان لازم است، از طرف صاحب‌نظران و نویسندگان بزرگ در متن‌ها و داستان‌های مربوط با فرهنگ مهدویت به شیوه‌های مستقیم و غیرمستقیم، در کتاب‌ها بیان گردد.
۸. از آن‌جا که دستگاه‌های مختلفی مسئولیت زمینه‌سازی ظهور را در جامعه عهده‌دار هستند، به منظور اثرگذاری بهتر برنامه‌ها و جلوگیری از تناقض و تضاد در محتوای برنامه‌ها، ارتباط و هماهنگی میان اهداف و محتوای آن‌ها در تمامی نهادهای مذهبی، فرهنگی و اجتماعی پیشنهاد می‌گردد.

منابع

- بیابانگرد، اسماعیل، *روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، تهران، نشر دوران، ۱۳۸۴ ش.
- توانا، محمدعلی؛ مولوی نسب، ملیحه، «وضعیت پست مدرنیسم و ارزش‌ها: نسبت سنجی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی پست مدرنیسم با تعلیم و تربیت اسلامی»، *دوفصل‌نامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، سال چهارم، ش ۲، ۱۳۹۱ ش.
- جعفری هرنودی، رضا، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال ششم، ش ۲۴، زمستان ۱۳۹۱ ش.
- حسن‌زاده، رمضان، «نقش و کارکرد نهادهای آموزشی در انتقال ارزش‌های اجتماعی - فرهنگی»، *فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی*، سال اول، ش ۴، ۱۳۸۲ ش.
- حسینیان، لیلیا، «مهدویت، معنویت و جهانی‌شدن»، *مجموعه آثار سومین همایش بین‌المللی دکترین مهدویت: مقالات برگزیده*، ج ۲، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۶ ش.
- حسینی دشتی، سید عبدالله، *چهره‌های درخشان چهارده معصوم*، قم، انتشارات موعود سالم، ۱۳۸۴ ش.
- دادستان، پریخ، ۱۸ مقاله *در روان‌شناسی*، تهران، سمت، ۱۳۸۷ ش.
- دیبایی صابر، محسن و همکاران، «میزان درگیری برنامه درسی فارسی دوره ابتدایی (پایه سوم و چهارم) با مهارت‌های سواد خواندن بر اساس مطالعه بین‌المللی پرلز»، *فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی*، سال نهم، ش ۳۶، ۱۳۸۹ ش.
- روزنانی، هاشم، «اسلامی کردن برنامه آموزشی و تحصیلی»، ترجمه: سوسن کشاورز، *فصل‌نامه حوزه و دانشگاه*، سال نهم، ش ۳۲، ۱۳۸۱ ش.
- شفیعی سروستانی، اسماعیل، «رویکردهای افراطی و تفریطی در حوزه مهدویت»، *ماه‌نامه موعود*، ش ۹۲، ۱۳۸۷ ش.
- صالحی، غلامرضا، «مهدویت و اصول نظام تربیتی اسلام»، *فصل‌نامه مشرق موعود*، سال اول، ش ۴، ۱۳۸۶ ش.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین، *کمال‌الدین و تمام النعمه*، ترجمه: پهلوان، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۰ ش.
- طبرسی، ابی‌منصور احمد بن علی، *الاحتجاج علی اهل اللجاج*، تحقیق: ابراهیم بهادری و محمد هادی، تهران، دارالاسوه، ۱۴۱۳ ق.

- گودرزی، مجتبی، «بررسی رابطه آموزه‌های مهدویت و تعلیم و تربیت اسلامی»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال اول، ش ۲، ۱۳۸۶ ش.
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، جلد ۱۳، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمة، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۹ ش.
- مرزوقی، رحمت‌الله، «سیمای مهدویت در برنامه‌های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار»، دو فصل‌نامه تربیت اسلامی، سال سوم، ش ۷، ۱۳۸۷ ش.
- موسوی، مهدی، «مدرسه مهدوی؛ درآمدی بر فلسفه و نظام آموزش و پرورش زمینه‌ساز»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال سوم، ش ۱۰، ۱۳۸۸ ش.
- مهرمحمدی، محمود؛ صمدی، پروین، «بازنگری در الگوی آموزش دینی جوانان و نوجوانان در دوره تحصیلی متوسطه»، فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی، ش ۳، ۱۳۸۲ ش.
- نعمانی، محمد بن ابراهیم، کتاب الغیبة، ترجمه: علی اکبر غفاری، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۷۶ ش.
- نوریان، محمد، تحلیل محتوای رسانه‌های آموزشی با تأکید بر کتاب‌های درسی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، ۱۳۸۷ ش.
- نیکلس، ادری و هاوارد، راهنمای عملی برنامه ریزی درسی، ترجمه: داریوش دهقان، تهران، قدیانی، ۱۳۸۱ ش.
- یارمحمدیان، محمدحسین، اصول برنامه ریزی درسی، تهران، یادواره کتاب، ۱۳۹۰ ش.
- Midgley, C. & Anderman, E, L, Differences between elementary and middle school teachers and students. Journal of Early Adolescence, 15, 2003.
- Niemi, H.G.& J.Junn, Civic Sources and Political Knowledge Of School:Seniors ,Paper Presented at The Annual Meeting Of American Political Science Association ,Washington ,DC,September2, 1993.
- Ryba,R,Education,Democracy and Development:An International Perspective,Kluwer American Publishers,Dordrecht,Boston and London, 1997.